

Andrzej Chmiel

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

andrzej.chmiel@poczta.umcs.lublin.pl

Dzieła naukowe jurystów rzymskich w zakresie prawa karnego

Academic Works of Roman Jurists Regarding Criminal Law

STRESZCZENIE

Juryści rzymscy zaczęli zajmować się w swych dziełach rzymskim prawem karnym dopiero w okresie cesarstwa. Pierwszymi pracami z tego zakresu, poświęconymi postępowaniom sądowym publicznym, były *De iudiciis publicis* autorstwa zwłaszcza Maecianusa, Marcianusa, Macera, Venuleiusa Saturninusa. Poza nimi należy wymienić także takie dzieła, jak *De officio proconsulis* Ulpiana i *De cognitionibus* Callistratusa. Prace poświęcone zwłaszcza problematyce kar to *De poenis omnium legum* i *De poenis paganorum* Paulusa, *De poenis* Modestyna i *De poenis paganorum* Claudiusa Saturninusa. Większość z przywołanych powyżej dzieł ma charakter komentarzy skierowanych do praktyków sędziów, a konkretnie cesarskich urzędników sprawujących określone funkcje jurysdykcyjne. Wśród nich możemy wskazać również te, które mają charakter naukowych wykładów poświęconych prawu i procesowi karnemu, jak np. *De poenis paganorum* Claudiusa Saturninusa. Duża część przywołanych prac ma charakter materialno-procesowy. W dziełach rzymskich jurystów z zakresu prawa karnego widać określone zabiegi czy też próby usystematyzowania omawianego materiału prawnego. Niestety, w większości prac trudno odnaleźć tak barwne i rozbudowane wypowiedzi czy wręcz naukowe dysputy, jak na gruncie prawa prywatnego, nie mówiąc o jakiegokolwiek krytyce cesarskich konstytucji. Należy stwierdzić, że przyczyną takiego stanu rzeczy był autorytarny charakter rzymskiej władzy państwowej oraz systemu sądownictwa karnego, który pozostawał w ścisłym związku z tą władzą. W następstwie tego jurystom dużą trudność sprawiało uprawianie swobodnej jurysprudenckiej działalności.

Słowa kluczowe: rzymskie prawo karne; rzymski proces karny; jurysprudencja rzymska

Przedstawiając katalog dzieł jurystów rzymskich w zakresie prawa karnego, należy na wstępie podkreślić, że w okresie republiki praktycznie w ogóle nie zajmowali się oni prawem karnym i procesem karnym¹. Jako pierwszy swoją uwa-

¹ Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja rzymska*, Kraków 2000, s. 63, 100. Na temat rzymskiej

gę na zagadnienia związane z prawem karnym zwrócił Ateius Capito². W swym dziele *Coniectanea* poświęcił jedną księgę tej problematyce, zatytułowaną *Liber de iudiciis publicis*³. Kolejnym dziełem poświęconym procesowi karnemu, które pojawiło się dopiero około połowy II w. n.e., jest praca *De iudiciis publicis* autorstwa Luciusa Volusiusa Maecianusa⁴. W niedługim czasie po ukazaniu się 14 ksiąg Maecianusa⁵ powstały kolejne dzieła poświęcone procedurom sądowym publicznym. Wśród nich należy wymienić złożoną z trzech ksiąg pracę *De iudiciis publicis* Venuleiusa Saturninusa⁶, współczesnego Maecianusowi jurysty⁷. W czasach Sewerów powstały kolejne dzieła poświęcone wspomnianej tematyce, a mianowicie *De iudiciis publicis liber singularis*⁸ Paulusa oraz *De iudiciis publicis* Marcianusa⁹ i Emiliusa Macera¹⁰ (oba dzieła liczyły po dwie księgi)¹¹.

jurysprudencji w ogólności zob. zwłaszcza: W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952 (zob. także obszerną recenzję tej pracy – K. Kolańczyk, *O pochodzeniu i stanowisku społecznym prawników rzymskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. 7, z. 1, s. 227–284); F. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1953; M. Bretone, *Tecniche e ideologie dei giuristi romani*, Napoli 1971; T. Giaro, *Prawda dogmatyczna i „ponadczasowość” jurysprudencji rzymskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, t. 40, z. 1, s. 1–31; C.A. Cannata, *Histoire de la Jurisprudence Européenne*, Vol. 1: *La jurisprudence romaine*, Torino 1989; R.A. Bauman, *Lawyers and Politics in the Early Roman Empire. A Study of Relations between the Roman Jurists and the Emperors from Augustus to Hadrian*, München 1989; G. Viarengo, *Studi su Erennio Modestino. Profili biografici*, Torino 2009; *idem*, *Studi su Erennio Modestino. Metodologie e opere per l'insegnamento del diritto*, Torino 2012. Zob. także pracę zbiorową: *Dogmengeschichte und Historische Individualität der Römischen Juristen. Storia dei dogmi e individualità storica dei giuristi romani. Atti del Seminario internazionale (Montepulciano 14–17 giugno 2011)*, a cura di C. Baldus, M. Miglietta, G. Santucci, E. Stolfi, Trento 2012.

² Żył na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. Zajmował się głównie prawem sakralnym i publicznym. *Coniectanea* zawierała zbiór problemów przede wszystkim z zakresu prawa publicznego. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 138; T. Giaro, s.v. *Ateius Capito*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 2, Stuttgart-Weimar 1997, kol. 150.

³ R.A. Bauman, *I libri 'de iudiciis publicis'*, „INDEX” 1975, No. 5, s. 39; W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 63. Por. M. Kuryłowicz, *De publicis iudiciis. Instytucje justyniańskie o postępowaniach sądowych publicznych*, [w:] *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007, s. 561.

⁴ R.A. Bauman, *I libri...*, s. 39.

⁵ Według *Paligenesii* O. Lenela w *Digestach* Justyniana zachowało się jedynie kilka fragmentów tego dzieła. Zob. O. Lenel, *Paligenesia iuris civilis*, Vol. 1–2, Leipzig 1899 (przedr. Graz 1960), s. 587–588.

⁶ Działal w połowie II w. n.e., niestety nie wiemy nic na temat jego życia i działalności politycznej. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 155.

⁷ R.A. Bauman, *I libri...*, s. 40.

⁸ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 1180–1181.

⁹ Zob. *ibidem*, s. 675.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. 565–568. Emilius Macer żył na przełomie II i III w. n.e. Jego dzieło *De iudiciis publicis*, podobnie jak inne jego prace, powstało pomiędzy 210 a 235 r. n.e. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 144 i n.

¹¹ R.A. Bauman, *I libri...*, s. 40.

Wymieniając prace jurystów poświęcone postępowaniom sądowym publicznym, nie można w tym miejscu zapomnieć o dziele *De officio proconsulis* Ulpiana¹², który wskazanej tematyce – *iudiciis publicis* – poświęcił w swej pracy aż trzy księgi: VII, VIII i IX¹³. Dziesiąta księga tej pracy, zatytułowana *De poenis*, została zaś poświęcona karom¹⁴.

Wśród dzieł jurystów rzymskich z zakresu prawa karnego należy wymienić także prace poświęcone zwłaszcza problematyce kar, a mianowicie autorstwa Paulusa¹⁵ *De poenis omnium legum* i *De poenis paganorum* – każda licząca po jednej księdze¹⁶; Modestyna¹⁷ *De poenis* (cztery księgi)¹⁸; Cladiusa Saturninusa¹⁹ *De poenis paganorum* (jedna księga)²⁰. Poza przywołanymi tytułami należy wymienić również dzieło Palusa *De extraordinariis criminibus liber singularis*²¹

¹² Na temat jurysprudenncyjnej działalności Ulpiana zob. między innymi: T. Giaro, s.v. *Ulpianus*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 12, 1, Stuttgart 2002, kol. 980; J. Rominkiewicz, *Domicjusz Ulpian*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2006, nr 2910, s. 11–19; P. Sadowski, *Filozofia prawa w życiu i nauczaniu Ulpiana*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2007, nr 8.1, s. 81–108.

¹³ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 2, s. 973–988.

¹⁴ *Ibidem*, s. 988–991.

¹⁵ Paulus żył na przełomie II i III w. n.e. Z jego prac kompilatorzy wzięli dużo fragmentów, które stanowią aż 1/6 *Digestów* Justyniana. Pełnił ważne funkcje w państwie rzymskim. Sprawował chociażby urząd prefekta pretorianów. Zasiadał również w radzie cesarskiej. Cechowała go duża samodzielność. Niekiedy potrafił przeciwstawić się nawet samemu władcy. Zob. W. Kunkel, *op. cit.*, s. 244–245; W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 148–149. Zob. także: T. Giaro, s.v. *Iulius Paulus*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 2, Stuttgart-Weimar 1999; W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007, s. 143–144.

¹⁶ O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 1178–1179.

¹⁷ Modestyn prowadził swoją prawniczą działalność w pierwszej połowie III w. n.e. To ostatni znaczący jurysta okresu klasycznego. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 146; T. Giaro, s.v. *Modestinus*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 8, Stuttgart-Weimar 2000; I. Žeber, *Herennius Modestinus – ostatni klasyk jurysprudencji rzymskiej*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2006, nr 2910, s. 20–29; W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *op. cit.*, s. 141. Ostatnio zob. szerzej: G. Viarengo, *Studi su Erennio Modestino. Profili...*, *passim*; *idem*, *Studi su Erennio Modestino. Metodologie...*, *passim*.

¹⁸ O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 728–731.

¹⁹ Cladius Saturninus żył w II w. n.e. *De poenis paganorum* ocenia się jako dzieło „o niewysokim poziomie”. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 140. Zob. też: W. Kunkel, *op. cit.*, s. 184–185.

²⁰ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 2, s. 1217–1218. Szerzej na temat *De poenis paganorum* Cladiusa Saturninusa zob. R. Bonini, *D. 48, 19, 16 (Cladius Saturninus „de poenis paganorum“)*, „Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche” 1959–1962, Serie III, Vol. 10, s. 119–179.

²¹ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 1099. Szerzej na temat *crimina extraordinaria* zob. W. Mossakowski, *Pojęcie crimina extraordinaria według D. 47, 11*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 155–173. Zob. też: A.H.M. Jones, *The Criminal Courts of the Roman Republic and the Principate*, Oxford 1972, s. 107 i n.; K. Amiełańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 68 i n.

oraz prace poświęcone określonym przestępstwom, chociażby cudzołóstwu: Papiniana *De adulteriis* (dwie księgi) i *De adulteriis liber singularis*²²; Paulusa *De adulteriis* (trzy księgi) i *De adulteriis liber singularis*²³; Ulpiana *Ad legem Iuliam de adulteriis* (pięć ksiąg)²⁴. Oprócz wskazanych warto przywołać też prace Marcjanusa *De delatoribus liber singularis*²⁵ oraz *Institutiones*. W tej ostatniej prawu karnemu Marcjanus poświęcił dość obszerną w swej treści księgę XIV²⁶.

Mówiąc o dziełach jurystów z zakresu rzymskiego prawa karnego, poza wskazanymi, należy w tym miejscu przywołać chociażby tytuły prac z zakresu rzymskiego wojskowego prawa karnego, a mianowicie pracę Paulusa *De poenitis militum liber singularis*²⁷ oraz dzieła zatytułowane *De re militari* autorstwa Aemiliusa Macera (dwie księgi)²⁸, Tarruntenua Paternusa (cztery księgi)²⁹ i Arriusa Menandera (cztery księgi)³⁰.

Ważnym dziełem pochodzącym z okresu poklasycznego, poświęconym co prawda nie w całości, ale jednak w dużej części prawu karnemu, jest *De cognitionibus* Callistratusa³¹. W tej pracy, składającej się z sześciu ksiąg, dwie z nich,

²² Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 803–809. Papinian żył w II w. n.e. i na początku III w. n.e. Pełnił między innymi urząd prefekta pretorianów. W okresie poklasycznym był uważany za najwybitniejszego rzymskiego jurystę, o czym niewątpliwie świadczy rozwiązanie przyjęte w wydanej w 426 r. tzw. ustawie o cytowaniu, w myśl którego jeżeli w danej sprawie opinie uznanych jurystów równoważyły się, jako rozstrzygający należało uznać pogląd wyrażony przez Papiniana. Zob. W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *op. cit.*, s. 142–143. Zob. także: W. Kunkel, *op. cit.*, s. 224–229.

²³ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 951–954.

²⁴ Zob. *idem*, *op. cit.*, Vol. 2, s. 931–939.

²⁵ Zob. *idem*, *op. cit.*, Vol. 1, s. 640–644.

²⁶ Zob. *ibidem*, s. 670–675. Ostatnio na temat działalności Marcjanusa i ogólnie o jego dziele *Institutiones* zob. L. De Giovanni, *La giurisprudenza severiana tra storia e diritto. Le Institutiones di Elio Marciano*, „Athenaeum” 2006, No. 94, s. 487–505. Dość obszernie na temat znaczenia i roli, jaką pełniły *Institutiones* Marcjanusa na gruncie rzymskiego prawa karnego, zob. S. Pietrini, *L'insegnamento del diritto penale nei libri Institutionum*, Napoli 2012, s. 47–127. Zob. też recenzję tej pracy: P. Kołodko, S. Pietrini, *L'insegnamento del diritto penale nei libri Institutionum, Napoli 2012*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, Vol. 13, No. 1, s. 329–336.

²⁷ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 1178.

²⁸ Zob. *ibidem*, s. 573–574. Aemilius Macer zajmował się jedynie prawem publicznym i karnym. Poza wspomnianą wcześniej pracą *De iudiciis publicis*, napisał również takie monografie, jak *De officio praesidis* i *De appellationibus*. Zob. G. Kuleczka, *Studia nad rzymskim wojskowym prawem karnym*, Poznań 1974, s. 8, przypis 12. Zob. też: L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 521.

²⁹ Żył w drugiej połowie II w. n.e. Pełnił funkcję prefekta pretorianów. Stracono go za panowania Kommodusa pod zarzutem zdrady stanu. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 153.

³⁰ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 695–700. Arrius Menander żył w czasach Septymianusa Sewera i Karakalli, czyli na przełomie II i III w. n.e. Był członkiem *consilium* tych władców. Okres jego działalności przypada przede wszystkim na okres panowania Karakalli. Dzieło *De re militari* zawierało głównie konstytucje cesarskie z komentarzem i dotyczyło, tak jak powyżej stwierdzono, prawa karnego wojskowego i militarnej dyscypliny. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 137 i n.; G. Kuleczka, *op. cit.*, s. 8, przypis 9; L. Wenger, *op. cit.*, s. 515.

³¹ Callistratus żył na przełomie II i III w. n.e. Niewiele wiadomo na temat jego życia i działalności. Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 138.

o dość obszernej treści, a mianowicie V i VI, zostały poświęcone prawu karnemu, a w szczególności rzymskiemu postępowaniu kognicyjnemu w sprawach karnych³².

W tym miejscu warto zastanowić się i odpowiedzieć na pytanie, do jakich kategorii dzieł możemy zaliczyć przedstawione powyżej tytuły. Niewątpliwie większość z przywołanych prac ma charakter komentarzy skierowanych do praktyków sędziów, a konkretnie cesarskich urzędników sprawujących określone jurysdykcyjne funkcje³³. Taki charakter z pewnością mają prace np. *De iudiciis publicis* Maecianusa, Marcianusa, Paulusa, Macera, Venuleiusa Saturninusa czy też *De poenis* Modestinus. Wśród tworzonych przez jurystów dzieł możemy jednak wskazać również te, które mają charakter naukowych wykładów poświęconych prawu i procesowi karnemu³⁴. Do tych ostatnich możemy zaliczyć bez wątpienia pracę *De poenis paganorum* Claudiusa Saturninusa oraz dzieło *De cognitionibus* Callistratusa (zwłaszcza VI księga tej pracy ma taki charakter).

Kolejną istotną kwestią jest budowa, czy też inaczej mówiąc – systematyka, oraz charakter omawianych dzieł. W tym miejscu powstaje pytanie, czy miały one materialno-prawny czy też może wyłącznie procesowy charakter. Analizując treść chociażby *De iudiciis publicis* Maecianusa, widać, iż pierwszy z zachowanych – według *Paligenesii* O. Lenela – fragmentów, pochodzący z V księgi dzieła tego jurysty, to komentarz do *lex Iulia de vi publica*³⁵. Drugi to fragment z X księgi tej pracy, dotyczący prawa niewolnika do obrony, który umieszczono w tytule I księgi 48 *Digestów* Justyniana – *De publicis iudiciis*³⁶, zaś trzeci, zawarty w księdze XI tego dzieła³⁷, dotyczy problematyki stosowania postanowień *s.c. Silanianum* wobec *impuberes*³⁸.

³² Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 89–94. Por. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 138. Szerzej na temat tego dzieła jurysty zob. R. Bonini, *I libri de cognitionibus di Callistrato. Recherche sull'elaborazione giurisprudenziale della cognitio extra ordinem*, Milano 1964.

³³ Por. K. Amiełańczyk, *Crimina legitima...*, s. 78.

³⁴ Por. *ibidem*. Na temat roli jurystów w formułowaniu definicji przestępstwa zob. *ibidem*, s. 77 i n. Zob. także: J. Harries, *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge 2007, DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620317>, s. 7 i n.

³⁵ D. 48, 6, 8 (*Maecianus libro quinto publicorum*): *Lege Iulia de vi publica cavetur, ne quis reum vinciat impediatur, quo minus Romae intra certum tempus adsit.*

³⁶ D. 48, 1, 11 (*Maecianus libro decimo de iudiciis publicis*): *Servus per procuratorem domini aequae ac per dominum defendi potest.*

³⁷ D. 29, 5, 14 (*Maecianus libro undecimo de publicis iudiciis*): *Excipiuntur senatus consulto Siliano impuberes servi. Trebius autem Germanus legatus etiam de impubere sumi iussit supplicium et tamen non sine ratione: nam is puer nec multum a puberi aetate aberat et ad pedes domini cubuerat cum occideretur nec postea caedem eius prodiderat. Ut enim opem ferre eum non potuisse constabat, ita silentium praestitisse etiam postea certum erat, et his dumtaxat impuberibus senatus consulto parci credebatur, qui tantum sub eodem tecto fuissent: qui vero ministri vel participes caedis fuissent et eius aetatis, quamquam nondum puberis, ut rei intellectum capere possent, his non magis in caede domini quam in ulla alia causa parci oportere.*

³⁸ Por. R.A. Bauman, *I libri...*, s. 45.

Na podstawie przywołanego układu treści *De iudiciis publicis* Maecianusa widać, że pierwsza część pracy jurysty miała niewątpliwie charakter materialno-prawny i została poświęcona omówieniu najprawdopodobniej poszczególnych *leges criminales*. Dopiero w dalszej jej części jurysta zajął się problemami natury procesowej³⁹. Z układu treści dzieła *De iudiciis publicis* Marcianusa także wyłania się podobny obraz. W I księdze swego dzieła omawia on poszczególne *leges speciales (leges criminales)*⁴⁰, którymi są: *lex Iulia de adulteriis*, *lex Pompeia de parricidis*, *lex Cornelia de falsis*, *lex Iulia de annonae*, *lex Iulia de peculatus*, *lex Fabia de plagiariis*, *lex Iulia de ambitu*, *lex Iulia repetundarum*, *lex Iulia maiestatis*. W II księdze natomiast, w której pojawiają się takie tytuły, jak *de requirendis* i *de quaestionibus*, przedstawia kwestie natury procesowej.

Nieco inny układ treści wyłania się z *De iudiciis publicis* Venuleiusa Saturninusa oraz *De officio proconsulis* Ulpiana. Ten ostatni w VII księdze swego dzieła⁴¹ rozpoczyna omawianie kwestii prawno-karnych od takich tytułów, jak: *de accusationibus et subscriptionibus*, *de custodia reorum* i *de absentibus*, a następnie przechodzi do komentowania poszczególnych ustaw karnych: *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, *lex Iulia de peculatus*, *lex Iulia de vi publica et privata*, *lex Pompeia de parricidiis* i *lex Cornelia testamentaria*, by znów przejść do kwestii procesowych.

Z podobnym schematem mamy do czynienia u Venuleiusa Saturninusa⁴², który również w pierwszej kolejności zwraca swą uwagę na zagadnienia procesowe, a następnie omawia poszczególne *leges criminales*: *lex Iulia de maiestatis*, *de repetundis* i *de peculatus*⁴³. Widać wyraźnie, że przywołane dzieła, poświęcone postępowaniom sądowym publicznym – *De iudiciis publicis* – miały przede wszystkim charakter materialno-procesowy i były opracowywane według dwóch schematów. Jednego, w którym rozpoczynano od komentarzy do określonych

³⁹ *Ibidem*, s. 45–46.

⁴⁰ Por. *ibidem*, s. 46.

⁴¹ Szerzej na temat tej pracy jurysty zob. A.F. Rudorff, *Über den liber de officio proconsulis*, „Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften” 1865, Nr 5, s. 233 i n. A. Dell’Oro, *I libri de officio nella giurisprudenza romana*, Milano 1960, s. 145 i n.; D. Mantovani, *Il bonus praeses secondo Ulpiano. Studi su contenuto e forma dei libri de officio proconsulis*, „BIDR” 1993/1994, No. 96/97, s. 203–267. Ostatnio zob. A. Nogrady, *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006, DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-52257-6>.

⁴² Na temat dzieła *De iudiciis publicis* Venuleiusa Saturninusa zob. L. Fanizza, *Giuristi crimini leggi nell’eta’ degli Antonini*, Napoli 1982, s. 15 i n. Ostatnio zob. zwłaszcza: S. Pietrini, *I libri de publicis iudiciis di Venuleio Saturnino. Aspetti metodologici e problemi di autenticità*, [w:] *Giuristi e officium. L’elaborazione giurisprudenziale di regole per l’esercizio del potere fra II e III secolo d.c.*, a cura di E. Stolfi, Napoli 2011, s. 47–105.

⁴³ Na temat znaczenia jurysprudenckiej działalności Venuleiusa Saturninusa w zakresie rzymskiego prawa karnego ostatnio w polskiej romanistyce zob. zwłaszcza: W. Mossakowski, *Czyn karalny według koncepcji Klaudiusza Saturninusa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo CCCV” 2008, nr 3063, s. 217 i n.; K. Amiełańczyk, *Crimina legitima...*, s. 88 i n.

leges criminales, a następnie przechodzą do przepisów proceduralnych (tak: Marcianus, Macer)⁴⁴, i drugiego, gdzie na wstępie poruszano kwestie natury procesowej, a następnie komentowano poszczególne ustawy karne, by na zakończenie odnieść się znów do procedury sądowej (tak: Ulpian, Venuleius Saturninus)⁴⁵.

Inne dzieła jurystów, jak chociażby *De cognitionibus* Callistratusa, również mają charakter materialno-procesowy. Ten ostatni w księdze V wspomnianej pracy rozpoczyna swoją analizę, podobnie jak Ulpian, od zagadnień procesowych, a konkretnie od takich tytułów, jak: *de accusationibus*, *de custodia reorum* i *de quaestionibus*⁴⁶, a następnie w VI księdze przedstawia swój wykład na temat klasyfikacji przestępstw i kar⁴⁷. Podobny charakter, a mianowicie materialno-procesowy, mają dzieła Paulusa: *De poenis omnium legum* czy *De poenis paganorum*. Na przykład w tym ostatnim, o ile w tytule *de abigeis* jurysta definiuje przestępstwo kradzieży bydła (*crimen abigeatus*), tłumacząc, kogo uważa się za złodziei bydła⁴⁸, o tyle w tytule *de incendiariis*, stwierdzając, na jaką karę należy skazać podpalaczy, którzy dopuścili się podpalenia w mieście w celu dokonania grabieży, w kolejnym zdaniu informuje już, w jakim trybie powinny być rozstrzygane sprawy o nieumyślne podpalenie⁴⁹.

W tym miejscu warto zadać sobie pytanie, czy istniała jakaś kolejność, czy – inaczej mówiąc – określona systematyka przedstawianego w omawianych dziełach materiału prawnego. Czy np. komentowane w poszczególnych pracach jurystów ustawy karne były omawiane według określonego porządku, czy też ich kolejność była przypadkowa? W *De iudiciis publicis* Macera została podana następująca kolejność ustaw karnych: *Iulia de maiestatis*, *Iulia de adulteriis*, *Cornelia de sicariis et veneficis*, *Pompeia de parricidis*, *Iulia de peculatus*, *Cornelia de testamentis*, *Iulia de vi privata*, *Iulia de vi publica*, *Iulia de ambitus*, *Iulia repetundarum* i *Iulia de annona*⁵⁰. Wydaje się, iż przywołana przez Macera

⁴⁴ Por. R.A. Bauman, *I libri...*, s. 46.

⁴⁵ Por. *ibidem*.

⁴⁶ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 89.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 91–93.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 1179. Zob. Coll. 11, 6: *Paulus libro singulari de poenis paganorum sub titulo de abigeis dixit: 1. Cum durius abigei damnantur, et ad gladium tradantur: itaque divus Pius ad concilium Baeticae rescripsit. 2. Qui pecora, de quibus litigabat, abegit, ad forum remittendus est et si victus fuerit, in duplum vel quadruplum condemnandus.*

⁴⁹ O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 1179. Zob. Coll. 12, 6: *Paulus libro singulari de poenis paganorum sub titulo de abigeis dicit: 1. Incendiarii, qui in oppido praedae causa id admiserint, capite puniantur: qui casu insulam aut villam, non ex inimicitiiis incenderint, levius. Fortuita enim incendia ad forum remittenda sunt, ut damnum vicinis sarciatur.*

⁵⁰ O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 565. Zob. D. 48, 1, 1 (*Macer libro primo de publicis iudiciis*): *Non omnia iudicia, in quibus crimen vertitur, et publica sunt, sed ea tantum, quae ex legibus iudiciorum publicorum veniunt, ut Iulia maiestatis, Iulia de adulteriis, Cornelia de sicariis et veneficis, Pompeia parricidii, Iulia peculatus, Cornelia de testamentis, Iulia de vi privata, Iulia de vi publica, Iulia ambitus, Iulia repetundarum, Iulia de annona.*

kolejność nie była przypadkowa. Świadczyć może o tym fakt, że w *De iudiciis publicis* Venuleiusa Saturninusa *lex Iulia de maiestatis* również została wymieniona jako pierwsza, co z punktu widzenia interesów państwa, utożsamianego w okresie cesarstwa z osobą cesarza, wydaje się w pełni uzasadnione⁵¹. Jeżeli chodzi o pozostałe przywołane powyżej ustawy karne, to zarówno u Macera, jak i w źródłach poklasycznych – w *Kodeksie* oraz *Digestach* Justyniana, jako druga w kolejności została wymieniona *lex Iulia de adulteriis*⁵². Kolejność pozostałych ustaw także nie wydaje się być przypadkowa. Na przykład *Cornelia de sicariis et veneficis* w *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* została wymieniona jako pierwsza⁵³, ale tuż za nią w *Digestach* Justyniana znalazła się *lex Pompeia de parricidis*⁵⁴. Poza tym tytuł siedemnasty księgi IX *Kodeksu* Justyniana, poświęcony zabójcom najbliższych krewnych⁵⁵, został poprzedzony postanowieniami dotyczącymi wspomnianej ustawy Sulli⁵⁶.

Reasumując, w pracach rzymskich jurystów z zakresu prawa karnego generalnie widać określone zabiegi czy próby usystematyzowania omawianego materiału prawnego.

Jeżeli chodzi o styl prac jurystów w zakresie prawa karnego, to na wstępie należy podkreślić, iż zawarte w *Digestach* Justyniana fragmenty z ich dzieł są co do zasady dość krótkie. W większości przypadków relacje jurystów ograniczają się do cytowania treści określonych ustaw karnych i konstytucji cesarskich, przez co ich relacje bez wątpienia zyskują na wiarygodności. Niestety, trudno odnaleźć we wskazanych przekazach tak barwne i rozbudowane wypowiedzi, czy wręcz naukowe dysputy, jak na gruncie prawa prywatnego.

Ciekawym zjawiskiem jest jednak to, że pewien zakres aktywności jurystów można dostrzec w tych obszarach czy zagadnieniach, które dotyczą styku prawa prywatnego i karnego, jak chociażby *s.c. Silanianum, falsum, furtum*⁵⁷. Jeżeli chodzi o samą językową stylistykę ich dzieł, to należy stwierdzić, iż jest ona dość zróżnicowana. Niektóre prace, jak *De officio proconsulis* Ulpiana, są pisane jasnym i zrozumiałym stylem⁵⁸. Inne, jak np. *De poenis paganorum* Claudiusa Saturninusa, dość zawiłym, mało przystępnym i niezgrabnym językiem⁵⁹. Trudno w jednoznaczny sposób stwierdzić, czy dzieła jurystów w zakresie prawa karnego cechował jeden, jednolity, charakterystyczny wyłącznie dla nich styl.

⁵¹ R.A. Bauman, *I libri...*, s. 47. Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 2, s. 1215.

⁵² Zob. D. 48, 5 (*Ad legem Iuliam de adulteriis coercendis*); C. 9, 9 (*Ad legem Iuliam de adulteriis et de stupro*).

⁵³ Zob. Coll. 1 (*De sicariis <et homicidis casu vel voluntate>*).

⁵⁴ Zob. D. 48, 9 (*De lege Pompeia de parricidiis*).

⁵⁵ C. 9, 17 (*De his qui parentes vel liberos occiderunt*).

⁵⁶ C. 9, 16 (*Ad legem Corneliam de sicariis*).

⁵⁷ Zob. K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 79 i n.

⁵⁸ Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 155. Por. F. Wieacker, *Textstufen klassischer Juristen*, Göttingen 1960, s. 391 i n.; F. Schulz, *op. cit.*, s. 245.

⁵⁹ Zob. R. Bonini, *D. 48, 19, 16...*, s. 140–141. Por. W. Litewski, *Jurysprudencja...*, s. 140.

W niektórych fragmentach prac jurystów można odnaleźć odwołania do opinii innych *iuris prudentes*, które z reguły są przytaczane przez nich dla uzasadnienia swoich interpretacji. Na przykład Ulpian w księdze IX *De officio proconsulis* dla uzasadnienia prezentowanego przez siebie stanowiska odnośnie stosowania kary śmierci wobec sprawców *plagium* przywołuje również opinię Paulusa⁶⁰. Podobnie czyni Marcjanus w księdze II *De iudiciis publicis* w tytule *de requirendis*, przywołując opinię Papiniana dla uzasadnienia reprezentowanego przez siebie poglądu⁶¹.

Trudno jednak odnaleźć w jurydycznych przekazach jakieś polemiczne dyskusje między jurystami, nie mówiąc o jakiegokolwiek krytyce skierowanej w stronę chociażby cesarskich konstytucji czy innych źródeł prawa karnego. Powstaje pytanie: dlaczego juryści rzymscy tak niewiele miejsca poświęcali prawu karnemu? Warto zauważyć, że w *Digestach* Justyniana, czyli najważniejszej części kodyfikacji justyniańskiej, na 50 ksiąg jedynie dwie zostały poświęcone prawu karnemu: księga XLVII i XLVIII, czyli tzw. *librii terribiles* („księgi budzące postrach”)⁶². Ponadto, co należy zauważyć, księgę XLVII tylko częściowo poświęcono prawu publicznemu, gdyż w przeważającej części dotyczy ona problematyki deliktów prywatnych⁶³. Wydaje się, iż zasadniczą przyczyną takiego stanu rzeczy był autorytarny charakter rzymskiej władzy państwowej oraz systemu sądownictwa karnego, który pozostawał w ścisłym związku z tą władzą⁶⁴. W takim stanie rzeczy bez wątpienia dużą trudność sprawiało jurystom uprawianie swobodnej jurysprudenckiej działalności⁶⁵. Poza tym także zachodząca między jurysprudencją a stanowionym prawem zależność – na którą zwrócił uwagę

⁶⁰ Zob. Coll. 14, 3, 6 (*Ulpianus nono de officio proconsulis*): *Sciendum tamen est ex novellis constitutionibus capitali sententia plagiatores pro atrocitate facti puniendos: quamvis et Paulus relatis supra speciebus crucis et metalli huiusmodi reis inrogaverit poenam.*

⁶¹ Zob. O. Lenel, *op. cit.*, Vol. 1, s. 678. Zob. D. 48, 17, 1, 4 (*Marcianus libro secundo publicorum*): *Sed et Papinianus libro sexto decimo responsorum scripsit requirendum adnotatum si provinciae praesidem intra annum adierit et satis obtulerit, non esse locum mandatis, ut bona fisco vindicentur. Nam et si intra annum mortuus sit, criminis causa expirat et perit et bona eius ad successores transmittuntur.*

⁶² Zob. M. Kuryłowicz, *Librii terribiles. Z historii rzymskiego prawa karnego*, [w:] *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, Lublin 2005, s. 745 i n.; *idem*, *Rzymskie ustawodawstwo karne w kodyfikacji justyniańskiej*, [w:] *Ius Romanum Schola Sapientiae. Pocta Petrovi Blahovi k. 70. narodeninám*, Trnava 2009, s. 252.

⁶³ Por. M. Kuryłowicz, *De publicis iudiciis...*, s. 562.

⁶⁴ Zob. A. Wiliński, *Das römische Recht. Geschichte und Grundbegriff des Privatrechts mit einem Anhang über Strafrecht*, Leipzig 1966, s. 89; M. Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, „*Annales UMCS. Sectio G*” 1988, Vol. 35, nr 1, s. 29; K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskrypcjach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 18; *idem*, *Crimina legitima...*, s. 80. Por. też: A. Chmiel, *Studia profesora Adama Wilińskiego nad rzymskim prawem karnym*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2010, t. 13, s. 128.

⁶⁵ M. Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie...*, s. 29; K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne...*, s. 18.

T. Giaro, a mianowicie: „Im większą rolę w danym porządku prawnym odgrywała sama ustawa, tym mniej liczyła się interpretacja prawnicza i odwrotnie” – wydaje się, iż na gruncie prawa karnego była szczególnie wyraźna⁶⁶.

Z jednej strony o tym, jak dużą rolę odgrywało państwowe ustawodawstwo w ograniczaniu działalności rzymskiej jurysprudencji, najlepiej zdaje się świadczyć fakt, iż pomimo intensywnej działalności ustawodawczej Augusta⁶⁷ pierwsze dzieła z zakresu prawa i procesu karnego pojawiły się dopiero w połowie II w. n.e., i to dopiero wówczas, kiedy funkcjonowała już cesarska *cognitio*. Co ciekawe, także pierwsze dzieła z zakresu prawa karnego, jakimi były *De iudicis publicis* Maecianusa, Venuleiusa Saturninusa, mają przede wszystkim charakter komentatorski i są poświęcone w dużej mierze poszczególnym *leges iudiciorum publicorum*. Trudno doszukiwać się w tych pracach ze strony jurystów prób teoretycznych rozważań. Dopiero w dziełach pochodzących z późniejszego okresu, kiedy już na dobre ugruntowało się *cognitio extra ordinem*, zaczęło pojawiać się ze strony jurystów zainteresowanie teorią rzymskich przestępstw. Szczególnie jest to widoczne na przykładzie chociażby *De cognitionibus* Callistratusa czy *De poenis paganorum* Claudiusa Saturninusa. Zwłaszcza to ostatnie dzieło ma charakter naukowego wykładu i to właśnie na przykładzie tej pracy widać pewną samodzielność jurysty, który praktycznie w ogóle nie odnosi się w swych rozważaniach do cesarskich konstytucji, skupiając się na własnych teoretycznych wywodach na temat podziału przestępstw. Niestety, dzieło Claudiusa Saturninusa stanowi pewien wyjątek. Zasadniczo, oceniając stosunek jurystów szczególnie do konstytucji cesarskich, trudno dostrzec w ich dziełach przejawy jakiegś samodzielności, która uwidaczniałaby się w krytyce zwłaszcza cesarskich rozporządzeń. Bez wątpienia autorytarny charakter prawa karnego, obwarowany surową sankcją ze strony cesarza, już ze swej istoty wykluczał jakąkolwiek możliwość publicznej dyskusji nad normami *ius criminale* przez jurystów⁶⁸. Ponadto zjawisko pozyskiwania wybitnych *iuris prudentes* do kancelarii cesarskiej, w tym tych posiadających *ius publice respondendi*, które rozpoczęło się od połowy II w. n.e. (a szczególnie od czasów Hadriana⁶⁹), w skuteczny sposób uniemożliwiało tym ostatnim utrzymanie jurysprudencyjnej niezależności⁷⁰.

⁶⁶ T. Giaro, *Interpretacja jako źródło prawa – dawniej i dziś*, „Studia Prawoustrojowe” 2007, nr 7, s. 244. Zob. K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 80–81.

⁶⁷ Szerzej na temat prawodawczej działalności cesarza Augusta w zakresie prawa karnego zob. H.-D. Ziegler, *Untersuchungen zur Strafrechtsgesetzgebung des Augustus*, München 1964.

⁶⁸ Zob. K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 83. Por. też: G.G. Archii, *Rescripts impériaux et littérature jurisprudentielle dans le développement du droit criminel*, „RIDA” 1957, No. 4, s. 226.

⁶⁹ Zob. W. Kunkel, *op. cit.*, s. 292.

⁷⁰ Por. K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 85. Zob. także: *idem*, *Udział jurystów klasycznych w administracji rzymskiego wymiaru sprawiedliwości: upadek czy wzrost znaczenia rzymskiej jurysprudencji?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2012, t. 28, s. 26.

Z drugiej strony dziwić może fakt, iż juryści tak późno zaczęli zajmować się prawem karnym. Zostało ono skodyfikowane dopiero pod koniec republiki, w zasadzie za sprawą ustawodawstwa Sulli i Augusta. Trudno zatem zrozumieć, dlaczego prawo karne, a zwłaszcza rzymski proces karny, pomimo tego, iż w dużym zakresie nieskodyfikowany, ale ukształtowany w drodze praktyki sądowej, był poza zainteresowaniem rzymskiej jurysprudencji, która nie była przecież w czasie republiki jeszcze aż tak bardzo ograniczona ze strony autorytarnej władzy, jak w okresie cesarstwa. Wydaje się, iż odpowiedzi na tę kwestię należy doszukiwać się w tym, od kiedy rzymscy juryści zaczęli brać czynny udział w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w państwie rzymskim. Jak wiadomo, proces karny okresu republiki, zwłaszcza przed *iudicia populi* i *quaestiones perpetuae*, był postępowaniem ukształtowanym w drodze praktyki sądowej, w którym w zasadzie nie brali udziału *iuris prudentes*, szczególnie w roli pełnomocników stron jako *advocates*, *oratores* ani jako orzekający sędziowie. Istotne zmiany w zakresie sprawowania wymiaru sprawiedliwości przyniosła dopiero cesarska *cognitio*, a wraz z nią fakt, iż w rolę cesarskiego urzędnika, biorącego udział w procesie stosowania prawa, wcielił się rzymski jurysta. Zjawisko wcielania jurystów do cesarskiej kancelarii spowodowało z jednej strony – jak już wspomniano – między innymi ograniczenie ich prawniczej niezależności na gruncie *ius criminale*, ale z drugiej wymusiło na nich określoną aktywność w tym zakresie. W ten sposób *iuris prudentes*, z racji tego, że zaczęli *de facto* zajmować się stosowaniem prawa karnego, w konsekwencji zaczęli je również interpretować, w pewnym sensie, niejako pośrednio, dla samych siebie, jako stosujących je praktyków. Oczywiście zakres tej interpretacji czy aktywności był ściśle ograniczony, a wyznaczała go rzecz jasna każdorazowo obrona przez danego cesarza polityka karna⁷¹. Najlepiej świadczy o tym fakt, iż w swych pracach z zakresu *ius criminale* juryści zajmowali się pewnymi kwestiami prawnokarnymi wybiórczo z racji tego, że w danym momencie było to albo pożądane, albo zgodne z przyjętą przez danego władcę wizją szeroko pojętego modelu karania.

Jak już wspomniano, większość prac jurystów w zakresie prawa karnego miała wyraźnie charakter materialno-procesowy, a więc zawierała w swej treści zarówno zagadnienia z zakresu prawa materialnego, jak i procesowego. Nie ulega wątpliwości, iż autorytarny charakter władzy oraz ściśle związany z nią model sądownictwa w państwie rzymskim doprowadziły do tego, że w zasadzie nie doszło do wyraźnego oddzielenia prawa karnego materialnego od procesu karnego⁷². Nie zmienia to faktu, że sami Rzymianie w praktyce odróżniali prawo materialne od procesowego,

⁷¹ Ostatnio na temat polityki karnej realizowanej przez rzymskich ustawodawców zob. *idem*, *Prawo karne i polityka. Czy rzymscy prawodawcy prowadzili ukierunkowaną politykę karną*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielińczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015, s. 19–34.

⁷² Por. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 16.

za czym przemawiają najlepiej tytuły poszczególnych dzieł jurystów rzymskich z zakresu materialnego prawa karnego⁷³. W ich pracach należy jednak dostrzec zabiegi pewnej systematyzacji czy uporządkowania omawianego materiału prawnego, które świadczą o zainteresowaniu z ich strony prawem karnym.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Amielańczyk K., *Prawo karne i polityka. Czy rzymscy prawodawcy prowadzili ukierunkowaną politykę karną*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskrypcjach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Amielańczyk K., *Udział jurystów klasycznych w administracji rzymskiego wymiaru sprawiedliwości: upadek czy wzrost znaczenia rzymskiej jurysprudencji?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2012, t. 28.
- Archii G.G., *Rescrits impériaux et littérature jurisprudentielle dans le développement du droit criminel*, „RIDA” 1957, No. 4.
- Bauman R.A., *I libri ‘de iudiciis publicis’*, „INDEX” 1975, No. 5.
- Bauman R.A., *Lawyers and Politics in the Early Roman Empire. A Study of Relations between the Roman Jurists and the Emperors from Augustus to Hadrian*, München 1989.
- Bojarski W., Dajczak W., Sokala A., *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 2007.
- Bonini R., *D. 48, 19, 16 (Claudius Saturninus „de poenis paganorum”)*, „Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche” 1959–1962, Serie III, Vol. 10.
- Bonini R., *I libri de cognitionibus di Callistrato. Ricerche sull’elaborazione giurisprudenziale della cognitio extra ordinem*, Milano 1964.
- Bretone M., *Tecniche e ideologie dei giuristi romani*, Napoli 1971.
- Cannata C.A., *Histoire de la Jurisprudence Européenne*, Vol. 1: *La jurisprudence romaine*, Torino 1989.
- Chmiel A., *Studia profesora Adama Wilińskiego nad rzymskim prawem karnym*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2010, t. 13.
- De Giovanni L., *La giurisprudenza severiana tra storia e diritto. Le Institutiones di Elio Marciano*, „Athenaeum” 2006, No. 94.
- Dell’Oro A., *I libri de officio nella giurisprudenza romana*, Milano 1960.
- Dogmengeschichte und Historische individualität der Römischen Juristen. Storia dei dogmi e individualità storica dei giuristi romani. Atti del Seminario internazionale (Montepulciano 14–17 giugno 2011)*, a cura di C. Baldus, M. Miglietta, G. Santucci, E. Stolfi, Trento 2012.
- Fanizza L., *Giuristi crimini leggi nell’eta’ degli Antonini*, Napoli 1982.
- Giaro T., *Interpretacja jako źródło prawa – dawniej i dziś*, „Studia Prawoustrojowe” 2007, nr 7.
- Giaro T., *Prawda dogmatyczna i „ponadczasowość” jurysprudencji rzymskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, t. 40, z. 1.
- Giaro T., s.v. *Ateius Capito*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 2, Stuttgart-Weimar 1997.
- Giaro T., s.v. *Iulius Paulus*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 2, Stuttgart-Weimar 1999.
- Giaro T., s.v. *Modestinus*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 8, Stuttgart-Weimar 2000.
- Giaro T., s.v. *Ulpianus*, [w:] *Der neue Pauly*, Vol. 12, 1, Stuttgart 2002.

⁷³ *Ibidem*.

- Harries J., *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge 2007,
DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620317>
- Jones A.H.M., *The Criminal Courts of the Roman Republic and the Principate*, Oxford 1972.
- Kolańczyk K., *O pochodzeniu i stanowisku społecznym prawników rzymskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. 7, z. 1.
- Kołodko P., S. Pietrini, *L'insegnamento del diritto penale nei libri Institutionum*, Napoli 2012, “Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, Vol. 13, No. 1.
- Kuleczka G., *Studia nad rzymskim wojskowym prawem karnym*, Poznań 1974.
- Kunkel W., *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952.
- Kuryłowicz M., *De publicis iudiciis. Instytucje justyniańskie o postępowaniach sądowych publicznych*, [w:] *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007.
- Kuryłowicz M., *Libri terribiles. Z historii rzymskiego prawa karnego*, [w:] *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, Lublin 2005.
- Kuryłowicz M., *Rzymskie ustawodawstwo karne w kodyfikacji justyniańskiej*, [w:] *Ius Romanum Schola Sapientiae. Pocta Petrovi Blahovi k. 70. narodeninám*, Trnava 2009.
- Kuryłowicz M., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, „Annales UMCS. Sectio G” 1988, Vol. 35, nr 1.
- Lenel O., *Paligenesia iuris civilis*, Vol. 1–2, Leipzig 1899 (przedr. Graz 1960).
- Litewski W., *Jurisprudencja rzymska*, Kraków 2000.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Mantovani D., *Il bonus praeses secondo Ulpiano. Studi su contenuto e forma die libri de officio proconsulis*, „BIDR” 1993/1994, No. 96/97.
- Mossakowski W., *Czyn karalny według koncepcji Klaudiusza Saturninusa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo CCCV” 2008, nr 3063.
- Mossakowski W., *Pojęcie crimina extraordinaria według D. 47, 11*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007.
- Nogrady A., *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006,
DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-52257-6>
- Pietrini S., *I libri de publicis iudiciis di Venuleio Saturnino. Aspetti metodologici e problemi di autenticità*, [w:] *Giuristi e officium. L'elaborazione giurisprudenziale di regole per l'esercizio del potere fra II e III secolo d.c.*, a cura di E. Stolfi, Napoli 2011.
- Pietrini S., *L'insegnamento del diritto penale nei libri Institutionum*, Napoli 2012.
- Rominkiewicz J., *Domicjusz Ulpian*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2006, nr 2910.
- Rudorff A.F., *Über den liber de officio proconsulis*, „Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften” 1865, Nr 5.
- Sadowski P., *Filozofia prawa w życiu i nauczaniu Ulpiana*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2007, nr 8.1.
- Schulz F., *History of Roman Legal Science*, Oxford 1953.
- Viarengo G., *Studi su Erennio Modestino. Metodologie e opere per l'insegnamento del diritto*, Torino 2012.
- Viarengo G., *Studi su Erennio Modestino. Profili biografici*, Torino 2009.
- Wenger L., *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953.
- Wieacker F., *Textstufen klassischer Juristen*, Göttingen 1960.
- Wiliński A., *Das römische Recht. Geschichte und Grundbegriff des Privatrechts mit einem Anhang über Strafrecht*, Leipzig 1966.
- Ziegler H.-D., *Untersuchungen zur Strafrechtsgesetzgebung des Augustus*, München 1964.

Žeber I., *Herennius Modestinus – ostatni klasyk jurysprudencji rzymskiej*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2006, nr 2910.

SUMMARY

Roman jurists started to work on the criminal law only in days of the Empire. First works on this dedicated to public judicial proceedings included *De iudiciis publicis* created mainly by Maecianus, Marcianus, Macer, Venuleius Saturninus. Apart from them the following should also be mentioned: *De officio proconsulis* by Ulpian, *De cognitionibus* by Callistratus. Works on the issues of penalties are: *De poenis omnium legum*, *De poenis paganorum* by Paulus; *De poenis* by Modestyn; and *De poenis paganorum* by Claudius Saturninus. Most of the above-mentioned works are commentaries directed at judge practitioners, more specifically, at imperial officials having specific jurisdictional functions. However, among them we can also find ones of the academic nature focused on criminal law and criminal action, such as *De poenis paganorum* by Claudius Saturninus. Many of the above-mentioned works are of substantive and procedural nature. In works of Roman jurists on criminal law one can see specific efforts or attempts at systematizing discussed legal material. Unfortunately, in the majority of works it is difficult to find such vivid and complex statements or even academic debates as on private law, not to mention any critique of imperial constitutions. This was caused by an authoritarian character of Roman national power and system of criminal judicature that was closely connected to this power. Thus, it was very difficult for the jurists to conduct free jurisprudence activity.

Keywords: Roman criminal law; Roman criminal action; Roman jurisprudence